

الزامات تحول در نظام تضمینات بانکی برای کاهش ریسک مطالبات معوق

محمد حسن شیخیانی^{۱*}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۹ تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

چکیده

نظام بانکی نقش محوری در چرخه اقتصادی کشور ایفا می‌نماید. یکی از چالش‌های اصلی این نظام، پدیده مطالبات معوق است که ثبات مالی را تهدید می‌کند. اخذ تضمینات کافی و کارآمد، مهم‌ترین ابزار بانک‌ها برای کاهش ریسک اعتباری و تضمین بازپرداخت تسهیلات به شمار می‌رود. این مقاله با هدف تبیین الزامات تحول در نظام تضمینات بانکی و با روش توصیفی و تحلیلی، به بررسی مبانی حقوقی، انواع وثایق، فرآیند وصول و چالش‌های موجود می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نظام فعلی اخذ وثیقه با چالش‌هایی همچون طولانی بودن فرآیندهای اجرایی، عدم تنوع کافی در انواع وثایق و ناکارآمدی برخی تضمین‌های سنتی مواجه است. برای نیل به تحول مطلوب، راهکارهایی نظیر توسعه وثیقه‌های شناور، بهره‌گیری از ظرفیت وثیقه‌های شخصی و اسناد تجاری، تسهیل فرآیندهای اجرایی و بازنگری در مقررات مربوطه پیشنهاد می‌گردد.

واژگان کلیدی

وثیقه بانکی، مطالبات معوق، ریسک اعتباری، تضمینات بانکی، تحول نظام بانکی.

^۱ دکتری حقوق بین الملل عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (mh.sheykhyani.ut.ac.ir)

مقدمه

ارتباط مستقیم نظام بانکی با رشد و توسعه اقتصادی، جایگاه حساس این نهاد را در اقتصاد ملی نمایان می‌سازد. بانک‌ها با تجهیز منابع و تخصیص آن در قالب تسهیلات، نقش موثری در جهت‌دهی به فعالیت‌های اقتصادی ایفا می‌نمایند. با این حال، تداوم روند فزاینده مطالبات غیرجاری، نه تنها سلامت مالی بانک‌ها را تهدید می‌کند، بلکه توان وام‌دهی آنان را برای پشتیبانی از بخش‌های مولد اقتصاد کاهش می‌دهد. در این میان، نظام تضمینات و وثایق بانکی به عنوان اولین خط دفاعی در برابر ریسک اعتباری، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. یک نظام کارآمد تضمین‌گیری می‌تواند از طریق کاهش احتمال نکول وام‌گیرنده و همچنین جبران خسارت در صورت وقوع آن، ضامن حفظ منابع بانک و سپرده‌گذاران باشد. اگرچه در قوانین و مقررات ایران، ابزارهای متنوعی برای اخذ تضمین پیش‌بینی شده است، اما به نظر می‌رسد نظام حاضر از کارایی لازم برای مهار چالش مطالبات معوق برخوردار نیست. طولانی بودن فرآیند وصول از وثایق عینی مانند املاک، مشکلات مربوط به اجرای تضمین‌های شخصی و عدم بهره‌گیری کافی از وثیقه‌های نوین، از جمله موانعی هستند که کاهش اثرگذاری این نظام را در پی داشته‌اند؛ بنابراین، واکاوی چالش‌های موجود و تبیین الزامات مورد نیاز برای تحول در این نظام، ضرورتی انکارناپذیر است.

این مقاله در پی آن است تا با نگاهی تحلیلی، ضمن بررسی مبانی حقوقی وثیقه و تضمینات بانکی، انواع وثایق متعارف و نوین را معرفی نموده و فرآیند وصول طلب از هر یک را مورد کنکاش قرار دهد. در ادامه، مهم‌ترین چالش‌های فراروی نظام فعلی شناسایی و در نهایت، الزامات و راهکارهای حقوقی لازم برای تحول در این عرصه و کاهش ریسک مطالبات معوق ارائه خواهد شد.

مبانی نظری وثیقه و تضمینات بانکی

مفهوم وثیقه

در ادبیات حقوقی، وثیقه به مالی اطلاق می‌شود که برای تضمین حسن اجرای تعهدی معین سپرده می‌شود.^۱ به بیان دیگر، وثیقه مالی است که وام‌گیرنده ذیل عنوان رهن یا قرارداد وثیقه به وام‌دهنده تسلیم می‌کند تا اگر در موعد مقرر بدهی خود را نپرداخت، وام‌دهنده بتواند از محل فروش آن مال، طلب خود را وصول کند.^۲ وثیقه در نظام بانکی، تنها محدود به ترهین اموال مادی نیست، بلکه ماهیت طرح اقتصادی، اسناد تعهدآور و قراردادهای نیز می‌توانند به عنوان تضمین اجرای قرارداد قلمداد گردند.^۳

مفهوم رهن

رهن از کهن‌ترین قراردادهای توثیقی عینی محسوب می‌گردد. ماده ۷۷۱ قانون مدنی ایران^۴ رهن را اینگونه تعریف می‌کند: «عقدی است که به موجب آن مدیون مالی را برای وثیقه به دائن می‌دهد». به محض وقوع عقد رهن، برای مرتتهن حقی ایجاد می‌شود که در صورت عدم پرداخت دین توسط راهن، می‌تواند از طریق مراجع ذیصلاح، درخواست صدور

^۱ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ص ۲۲۵.

^۲ همان.

^۳ سلطانی، ۱۳۹۱، ص ۱۸.

^۴ قانون مدنی ایران، ماده ۷۷۱.

اجراییه نموده و از طریق مزایده مال مرهونه، نسبت به وصول مطالبات خود اقدام نماید.^۵ رهن از عقود تبعی است، به این معنا که وجود دین اصلی، شرط صحت آن است و با سقوط دین، حق مرتهن نیز از بین می‌رود.^۶

تفاوت وثیقه و رهن

اگرچه در متون قانونی و گاه در رویه عملی، این دو اصطلاح به جای یکدیگر به کار می‌روند، اما رابطه آن‌ها عموم و خصوص مطلق است. به این ترتیب که هر رهنی وثیقه است، اما هر وثیقه‌ای لزوماً رهن نیست.^۷ وثیقه مفهومی عام‌تر دارد و شامل مواردی می‌شود که در قالب عقد رهن مدنی نمی‌گنجد، مانند توثیق اسناد تجاری یا سپرده‌های بانکی.

انواع وثایق بانکی و کاربرد آن‌ها

بانک‌ها برای حصول اطمینان از حسن اجرای تعهدات تسهیلات‌گیرنده و کاهش ریسک عدم وصول، از وثایق و تضامین متنوعی اعم از منقول، غیرمنقول و اسناد تجاری استفاده می‌نمایند.^۸ این وثایق را می‌توان به شرح زیر دسته‌بندی نمود:

وثایق عینی

وثیقه عینی زمانی محقق می‌شود که مورد وثیقه، عین یا حق عینی باشد. مطمئن‌ترین نوع وثایق برای بانک‌ها به شمار می‌روند.^۹

- **اموال غیرمنقول:** مانند املاک داخل شهری سهل‌البیع، املاک روستایی و محل اجرای طرح‌های سرمایه‌گذاری. اخذ این وثایق حتماً باید طی سند رسمی صورت پذیرد.^{۱۰}

• اموال منقول:

- **سپرده‌های سرمایه‌گذاری:** بانک‌ها اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت و بلندمدت را به عنوان تضمین قبول می‌کنند.^{۱۱}
- **طلاجات و اشیاء قیمتی:** به دلیل نوسان قیمت، بانک‌ها به ندرت و به کمتر از قیمت ارزیابی شده، این اقبال را به عنوان وثیقه می‌پذیرند.^{۱۲}
- **ماشین‌آلات و وسایط نقلیه:** این دسته نیز با احتیاط و غالباً با شرط بیمه بدنه به عنوان وثیقه پذیرفته می‌شوند.^{۱۳}

وثیقه دینی یا شخصی

در این نوع وثیقه، به جای تعلق گرفتن حق به مال معین، ذمه شخص وام‌گیرنده یا شخص ثالث وثیقه قرار می‌گیرد. مصادیق آن عبارتند از:

^۵ همان، ماده ۷۹۳.

^۶ کاتوزیان، ۱۳۷۸، ص ۸۷.

^۷ نیک‌فرجام، ۱۳۹۰.

^۸ خاوری، ۱۳۷۵، ص ۵۷.

^۹ نجفی، ۱۳۸۲، ص ۱۸.

^{۱۰} سلطانی، ۱۳۹۱، ص ۸۰.

^{۱۱} به کیش، ۱۳۸۱، ص ۳۲۶.

^{۱۲} نجفی، ۱۳۸۵، ص ۶۲-۷۱.

^{۱۳} سلطانی، ۱۳۹۱، ص ۷۴.

- **ضمانت نامه‌های بانکی**
- **اسناد تجاری:** مانند چک، سفته و برات. اگرچه اخذ این اسناد طی سند رسمی صلاح نیست، اما در قراردادهای عادی بانکی کاربرد فراوانی دارند.^{۱۴}

• **ضمانت اشخاص حقیقی و حقوقی**

وثیقه ثابت و شناور

این تقسیم‌بندی بر اساس خصوصیت اموال مورد توثیق صورت می‌گیرد.

- **وثیقه ثابت:** نسبت به اموال معین و موجود مدیون تحقق می‌یابد، مانند عقد رهن سنتی.
- **وثیقه شناور:** این نهاد نوین، نسبت به تمام اموال موجود و آتی بدهکار تأسیس می‌گردد که حالت ثابتی ندارد و همواره در حال نوسان است.^{۱۵} پذیرش این نوع وثیقه در قوانینی مانند قانون کاهش هزینه‌های تولید و افزایش توان رقابت‌پذیری طرح‌ها و اختراعات پیش‌بینی شده است و می‌تواند تحول شگرفی در نظام تضمینات ایجاد کند.

فرآیند وصول طلب از وثیقه

وصول مطالبات بانکی از مجرای وثایق، بسته به نوع تضمین، از مسیرهای متفاوتی صورت می‌پذیرد.

وصول از طریق اجرای ثبت

این روش عمدتاً در مورد وثایق عینی غیرمنقول که به صورت سند رسمی رهنی تنظیم شده‌اند، کاربرد دارد. بانک با ارائه درخواست به اداره ثبت، تقاضای صدور اجرائیه می‌نماید. پس از ابلاغ اجرائیه به راهن و در صورت عدم پرداخت بدهی، مراحل ارزیابی، مزایده و تخلیه مال صورت می‌پذیرد.^{۱۶} اگرچه این روش به دلیل رسمی بودن از امنیت حقوقی بالایی برخوردار است، اما به دلیل طولانی بودن مراحل، غالباً با تأخیر در وصول همراه است.

وصول از طریق مراجع قضائی

در مواردی که وثیقه به صورت سند عادی اخذ شده باشد یا وثیقه از نوع شخصی مانند ضمانت باشد، بانک ناگزیر از اقامه دعوی در دادگاه‌های عمومی است. این روش به دلیل تراکم پرونده‌ها و تشریفات دادرسی، ممکن است به طولانی شدن فرآیند وصول بینجامد.

وصول از طریق طرح دعوی کیفری

در خصوص اسناد تجاری مانند چک، بانک می‌تواند با استناد به قانون صدور چک، از طریق مراجع قضائی کیفری نیز اقدام نماید. ضمانت‌اجراهای کیفری می‌تواند انگیزه بدهکار برای پرداخت طلب را افزایش دهد.

چالش‌های نظام فعلی تضمینات بانکی

نظام کنونی اخذ وثیقه با موانع و چالش‌های متعددی روبرو است که کارایی آن را در کاهش مطالبات معوق تحت تأثیر قرار داده است:

^{۱۴} همان، ص ۷۲.

^{۱۵} عبسای تفرشی، ۱۳۸۹، شماره ۷۲، ص ۲۶.

^{۱۶} قانون اجرای احکام مدنی، مصوب ۱۳۵۶.

- **طولانی بودن فرآیند وصول از وثایق عینی:** فرآیند اجرای ثبت و برگزاری مزایده، غالباً ماه‌ها به طول می‌انجامد که این امر ارزش وثیقه را در شرایط تورم زا کاهش می‌دهد.
- **محدودیت‌های عقد رهن مدنی:** قانون مدنی، رهن دین و منفعت را باطل می‌داند^{۱۷} و بر قبض عین مرهونه تأکید دارد^{۱۸}، در حالی که در بانکداری نوین، توثیق اموال اعتباری و اسناد امری رایج است.
- **عدم تنوع کافی در سبد وثایق بانک‌ها:** تمرکز سنتی بانک‌ها بر وثیقه ملکی، آن‌ها را در معرض ریسک‌های بازار مسکن قرار داده و دسترسی متقاضیان فاقد ملک را به تسهیلات محدود کرده است.
- **چالش‌های وثایق شخصی:** وصول طلب از ضامن‌ها غالباً مستلزم طی کردن مراحل دادرسی است و ارزیابی اعتبار واقعی ضامن نیز همواره با دشواری همراه است.
- **ضعف در اجرای احکام:** گاه حتی پس از صدور رأی به نفع بانک، عدم تمکن مدیون یا ضامن، وصول طلب را با مشکل مواجه می‌سازد.

الزامات تحول در نظام تضمینات بانکی

برای غلبه بر چالش‌های فوق و کاهش ریسک مطالبات معوق، تحول در نظام تضمینات بانکی یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر است. این تحول مستلزم رعایت الزامات زیر است:

توسعه و نهادینه کردن وثیقه‌های شناور

اقدام قانونگذار در پیش‌بینی وثیقه شناور در برخی قوانین پراکنده، گام مثبتی است. با این حال، الزامی است با تدوین قانونی جامع، مقررات، شرایط و آثار این نهاد نوین به طور شفاف تعیین گردد. وثیقه شناور به ویژه برای واحدهای تولیدی و تجاری که دارایی‌های آنان در قالب موجودی کالا و حساب‌های دریافتی در نوسان است، بسیار کارآمد خواهد بود.

تنوع‌بخشی به انواع وثایق قابل قبول

بانک‌ها باید با بهره‌گیری از اختیاراتی که ماده ۶ آیین‌نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا^{۱۹} به آنان داده است، سبد وثایق خود را متنوع سازند. تقبل پذیرش وثایق نوین مانند حقوق مالکیت فکری، جریان‌های نقدی آتی، سهام شرکت‌ها و اوراق بهادار می‌تواند راهگشا باشد.

تسهیل و الکترونیکی کردن فرآیندهای اجرایی

کوتاه کردن زمان وصول طلب از وثایق، نیازمند اصلاح مقررات مربوط به اجرای ثبت و استفاده حداکثری از فناوری اطلاعات است. ایجاد سامانه‌ای یکپارچه برای ثبت درخواست‌ها، ارزیابی الکترونیکی اموال و برگزاری مزایده‌های آنلاین می‌تواند به طور محسوسی در تسریع این فرآیند مؤثر باشد.

تقویت جایگاه وثیقه‌های شخصی و اسناد تجاری

با وجود چالش‌ها، وثایق شخصی به دلیل سهولت اخذ و هزینه کمتر، از جذابیت برخوردارند. ایجاد سامانه‌ای برای رتبه‌بندی اعتباری ضامن‌ها و شرکت‌ها می‌تواند به بانک‌ها در ارزیابی بهتر ریسک این نوع تضمین‌ها کمک کند. همچنین، تسهیل فرآیند وصول از اسناد تجاری از طریق دادگاه‌های ویژه می‌تواند اثرگذاری آن را افزایش دهد.

^{۱۷} قانون مدنی ایران، ماده ۷۷۴.

^{۱۸} همان، ماده ۷۷۲.

^{۱۹} آیین‌نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب ۱۳۶۲.

بازنگری در مقررات مربوط به عقد رهن

بازنگری در مواد قانون مدنی در خصوص عقد رهن، با توجه به مقتضیات بانکداری نوین، اگرچه دشوار به نظر می‌رسد، اما می‌توان با تصویب قوانین خاص در حوزه بانکی، برخی محدودیت‌های موجود را برای قراردادهای بانکی مرتفع نمود. برای مثال، می‌توان به صورت مشخص، توثیق اموال اعتباری و اسناد را در حوزه بانکی مجاز شمرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نظام تضمینات بانکی به عنوان ضامن سلامت و پایداری شبکه بانکی، نیازمند تحولی بنیادین برای همگامی با تحولات اقتصادی و بانکداری نوین است. وثیقه‌های سنتی، به تنهایی قادر به مهار طوفان مطالبات معوق نیستند. این مقاله نشان داد که تحول کارآمد در این عرصه، در گرو نگاهی همه‌جانبه و انجام اقدامات هماهنگ قانونی و اجرایی است. مهم‌ترین یافته این تحقیق آن است که حرکت به سمت پذیرش وثیقه‌های شناور، تنوع‌بخشی به انواع وثایق و تسهیل فرآیندهای اجرایی، می‌تواند کارایی نظام تضمینات را به طور چشمگیری افزایش دهد. همچنین، تقویت وثیقه‌های شخصی با بهره‌گیری از فناوری‌های ارزیابی اعتبار و بازنگری در مقررات ناظر بر عقد رهن، از دیگر الزامات این تحول به شمار می‌روند.

بر این اساس، پیشنهاد می‌گردد:

۱. قانون جامعی در خصوص وثیقه شناور و انواع وثایق نوین توسط مجلس شورای اسلامی تصویب گردد.
 ۲. بانک مرکزی با اصلاح دستورالعمل‌های نظارتی، بانک‌ها را به تنوع‌بخشی در سبد وثایق و استفاده از روش‌های نوین ارزیابی اعتبار ملزم نماید.
 ۳. قوه قضائیه با ایجاد شعب تخصصی برای رسیدگی به دعاوی بانکی و الکترونیکی کردن فرآیندها، در تسریع وصول مطالبات همکاری نماید.
 ۴. بانک‌ها نیز با سرمایه‌گذاری در توسعه سامانه‌های داخلی و آموزش کارکنان، زمینه اجرایی کردن این تحول را فراهم آورند.
- بدون تردید، تحقق این الزامات، نه تنها به کاهش ریسک مطالبات معوق و تقویت سلامت نظام بانکی می‌انجامد، بلکه با تسهیل دسترسی به تسهیلات برای فعالان اقتصادی، نقش مؤثری در رشد و شکوفایی اقتصاد ملی ایفا خواهد نمود.

منابع و مآخذ

۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۸). ترمینولوژی حقوق. تهران: کتابخانه گنج دانش.
۲. سلطانی، مهدی. (۱۳۹۱). وثایق بانکی. تهران: انتشارات جنگل.
۳. قانون مدنی ایران.
۴. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۸). حقوق مدنی: عقود معین. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۵. نیک‌فرجام، محمدرضا. (۱۳۹۰). مطالعه تطبیقی وثیقه در حقوق ایران و انگلیس. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
۶. خاوری، حمید. (۱۳۷۵). حقوق بانکی. تهران: موسسه عالی آموزش بانکداری ایران.
۷. نجفی، محمدحسن. (۱۳۸۲). حقوق تجارت بانکی. تهران: نشر دادگستر.
۸. به‌کیش، محمدرضا. (۱۳۸۱). اقتصاد ایران. تهران: نشر نی.

۹. عبسائی تفرشی، محمد و دیگران. (۱۳۸۹). وثیقه شناور در حقوق ایران. مجله حقوقی دادگستری، شماره ۷۲.
۱۰. قانون اجرای احکام مدنی، مصوب ۱۳۵۶.
۱۱. آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب ۱۳۶۲.

Requirements for the Evolution of the Bank Guarantee System to Reduce Non-Performing Loans

Mohammad Hassan Sheykhyani ^{*1}

Abstract

The banking system plays a pivotal role in the country's economic cycle. One of the main challenges of this system is the phenomenon of non-performing loans (NPLs), which threatens financial stability. Obtaining sufficient and efficient guarantees is considered the most important tool for banks to mitigate credit risk and ensure the repayment of facilities. Employing a descriptive-analytical method, this article aims to elucidate the requirements for the evolution of the bank guarantee system by examining the legal foundations, types of collaterals, the collection process, and existing challenges. The research findings indicate that the current collateral system faces challenges such as lengthy enforcement procedures, insufficient diversity in the types of collaterals, and the inefficiency of some traditional guarantees. To achieve the desired transformation, solutions such as the development of floating charges, utilizing the capacity of personal guarantees and commercial instruments, streamlining enforcement processes, and revising relevant regulations are proposed.

Keywords

Bank Collateral, Non-Performing Loans, Credit Risk, Bank Guarantees, Banking System Evolution.

1. Ph.D. in Public International Law, Faculty of Law, University of Tehran, Tehran, Iran. (mh.sheykhyani.ut.ac.ir)